

Urszula Augustyniak
Instytut Historyczny
Uniwersytet Warszawski

„Wolę mieć *religionem frigidam* niż *nullam*”¹. Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec rekatolicyzacji i zmiany systemu rządów w Rzeczypospolitej za Zygmunta III Wazy

Książęta Zbarascy – Jerzy krajczy koronny (od 1612), podczaszy wielki koronny (od 1619), kasztelan krakowski (od 1620) i Krzysztof koniuszy wielki koronny (od 1612) – to postaci barwne i zasługujące na odrębne monografie. Ambicje polityczne, wykształcenie, majątek oraz aktywność w życiu publicznym zapewniły im popularność u szlachty, ale nie uznanie w oczach historyków. Do niedawna jedyne poświęcone im studia monograficzne pochodziły z lat 1866-1930². W okresie późniejszym wspomniano o nich w monografiach z zakresu historii wojskowości³, kultury⁴ oraz

¹ Zniekształcony cytat wypowiedzi Jerzego Zbaraskiego [w:] *Uniżona prośba do Króla Jego Miłości Pana naszego Miłościwego i Rzeczypospolitej na sejm walny roku MDCXXVII nomine dissidentium in religione in uciskach ich pisana*, [w:] *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyniak, Warszawa 2012, Wydawnictwo Naukowe Semper, s. 389.

² Por. W. Chomętowski, *Książę Krzysztof Zbaraski, koniuszy koronny*, Warszawa 1866; W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Ze wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody braclawskiego)*, „Rocznik Przemyski”, VII, 1926-1927; eadem, *Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim*, Kraków 1930, Gebethner i Wolff.

³ Por. R. Majewski, *Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. VII, cz. 1, Warszawa 1961, s. 26-27.

⁴ Por. W. Czapliński, *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Warszawa 1966, PIW, s. 51-52.

stosunków wyznaniowych⁵. Działalność publiczną obu braci, a zwłaszcza ich konflikt z hetmanem Żółkiewskim i opozycję wobec udzielenia przez Zygmunta III pomocy wojskowej Habsburgom przeciw zbuntowanym Czechom, Ślązakom i Węgrom na początku wojny trzydziestoletniej⁶, oceniano z reguły negatywnie, upatrując przyczynę ich niechęci do władcy w wybujałych ambicjach „królewiat kresowych” urażonych odmawianiem im urzędów senatorskich⁷. Stanisław Załęski oskarżał Zbaraskich o „niezmierną chciwość”⁸. Adam Szelągowski sprowadzał ich motywacje do egoizmu i prywaty⁹, a zdaniem Władysława Konopczyńskiego „była to opozycja dla samej opozycji, o programie całkiem bezprogramowym”¹⁰.

Powrót do zainteresowania Zbaraskimi oraz zasadnicza zmiana oceny ich roli w porokosзовym okresie rządów Zygmunta III nastąpiła w ciągu ostatnich czterech lat – po opublikowaniu przez Annę Filipczak-Kocur artykułu „*Contra majestatem*” czy „*pro publico bono*”¹¹, sygnalizującego wątpliwości w sprawie postawy politycznej Jerzego. Z nowych

⁵ Por. W. Stec, *Literacki kształt polskich polemik antyjezuickich z lat 1578-1625*, Białystok 1988, Filia UW w Białymstoku, s. 159, przyp. 33, s. 217, s. 279, s. 331, przyp. 6.

⁶ Por. A. Szelągowski, *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego*, Lwów 1904; J. Macurek, *České povstání r. 1619-1620 a Polsko*, Brno 1937; W. Czapliński, *Śląsk a Polska w pierwszych latach wojny trzydziestoletniej. Uwagi i spostrzeżenia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, II, 1947, s. 141-181; idem, *Szlachta, możnowładztwo i oficjalna polityka polska wobec Śląska*, [w:] *Szkice z dziejów Śląska*, red. E. Maleczyńska, Warszawa 1953, Książka i Wiedza, s. 267-286; idem, *Polska wobec początków wojny trzydziestoletniej 1618-1620. Uwagi i spostrzeżenia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, XV, 1960 (1961), 4, s. 449-477.

⁷ Jerzy Zbaraski został senatorem jako kasztelan krakowski dopiero w 1621 r., w wieku 40 lat, a Krzysztof do końca życia musiał się zadowolić urzędem nadwornym koniuszego koronnego.

⁸ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. II: *Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności 1608-1648* (dalej: Załęski II), Lwów 1901, s. 4.

⁹ A. Szelągowski, *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego*, Lwów 1904 (dalej: A. Szelągowski, *Śląsk i Polska*), s. 342.

¹⁰ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1986, PAX, t. 1, s. 273.

¹¹ Por. A. Filipczak-Kocur, „*Contra majestatem*” czy „*pro publico bono*”? Jerzy Zbaraski, kasztelan krakowski 1621 -1631, [w:] *Faworyci i opozycjoniści, Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV-XVIII wieku. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii UJ i Instytut Historii UŚ w dniach 15-17 listopada 2004*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, Zamek Królewski na Wawelu, s. 261-282.

opracowań¹², opartych już nie tylko na edycjach źródłowych¹³, lecz i na rękopiśmiennej spuściźnie zachowanej w archiwach polskich¹⁴ i szwedzkich¹⁵, wynika, że Zbarascy nie byli nieprzejednanymi wrogami króla. Ich zaangażowanie w przygotowanie obrony przed zagrożeniem tureckim było konstruktywne, a żądania zwiększenia świadczeń kleru na ten cel na sejmach w latach 1619-20¹⁶, 1623¹⁷ i 1627¹⁸ uzasadnione

¹² Por. Z. Anusik, *Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574-1631). Szkic do portretu antyregalisty*, „Przegląd Nauk Historycznych”, IX, 2010, 1, (dalej: *Kasztelan krakowski* (2010)), s. 55-138; idem, *Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, VIII, 2009, 1, s. 17-77; idem, *Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski wobec króla Zygmunta III i problemów politycznych Rzeczypospolitej w latach 1621-1631*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, Avalon (dalej: *Kasztelan krakowski* (2012)), s. 499-552; J. Dorobisz, *Parlamentarna działalność Krzysztofa Zbaraskiego (1579-1627)*, [w:] ibidem, s. 553-566; A. Filipczak-Kocur, *Ostatni Zbarascy wobec problemów kozackich Rzeczypospolitej*, [w:] ibidem, s. 479-498; M. Żubryd, *Jerzy Zbaraski wobec spisku orleańskiego*, [w:] *Prace uczestników studium doktoranckiego*, t. 1-2, Opole 2000, Wydawnictwo UO, s. 11-20.

¹³ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego, z lat 1621-1631*, wyd. i wstęp A. Sokołowski, [w:] „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 2: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. V, Kraków 1880, AU (dalej: *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*); *Ks. Jana Wielewickiego S. J. Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u ś. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599*, wyd. J. Szujski, Kraków 1881, AU (dalej: J. Wielewicki, *Dziennik*); *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytycznym nad życiem i pismami autora*, wyd. B. J. R., Kraków 1870.

¹⁴ Por. A. Filipczak-Kocur, *Nieznane wotum Jerzego Zbaraskiego z 1623 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 3394, Historia, CLXXIV, 2012; eadem, *Przyjaciele, i bliscy Jerzego Zbaraskiego w świetle jego korespondencji*, [w:] *Epistolografia dawnej Rzeczypospolitej*, t. I: *Stulecia XV-XVII*, Kraków 2010, Collegium Columbinum, s. 173-183; eadem, *Korespondencja książąt Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich z senatorami duchownymi*, [w:] *Epistolografia dawnej Rzeczypospolitej*, t. IV, Kraków 2013, Collegium Columbinum, s. 33-53.

¹⁵ Por. Z. Anusik, *Cztery listy księcia Krzysztofa Zbaraskiego do prymasa Wawrzyńca Gembickiego z lat 1620-1623*, „Przegląd Historyczny”, LXXXII, 1991, 4, s. 469-479.

¹⁶ Por. Z. Anusik, *Kasztelan krakowski* (2010), s. 68-71.

¹⁷ Por. A. Filipczak-Kocur, *Nieznane wotum Jerzego Zbaraskiego z 1623 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 3394, Historia CLXXXIV, Wrocław 2011, s. 111.

¹⁸ Por. J. Serejdyka, *Współczesna opinia publiczna wobec utworzenia i działalności komisji warszawskiej z 1627 r.*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVIII w. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplinskiemu w 60 rocznicę urodzin*, red. J. Gierowski i in., Warszawa 1965, PWN, s. 54.

z punktu widzenia interesu państwa. Janusz Dorobisz zwrócił uwagę, iż „Monograficzne opracowanie sejmów, na które posłował Krzysztof Zbaraski, już obecnie pozwala na złagodzenie tezy Władysława Koppczyńskiego o całkowitej bezprogramowości opozycji antykrólewskiej z połowy lat 20. XVII wieku”¹⁹. Według Anny Filipczak-Kocur Jerzy Zbaraski „potrafił [– –] zgłosić propozycje reformatorskie, nie licząc się z przywilejami szlacheckimi, chociaż swój prestiż budował na szlachcie”²⁰.

Wymienione opracowania, cenne pod względem faktograficznym, okazały się jednak mało przydatne z punktu widzenia interesującej nas problematyki stosunku Zbaraskich do zagadnień wyznaniowych. Filipczak-Kocur odnotowała wprawdzie sejmowe wystąpienia obu braci: Krzysztofa w 1616 r. i Jerzego w 1618 r. w obronie prawosławnych²¹ (omówione już dawniej przez Kazimierza Chodynickiego²²) oraz ich zażyłość z przywódcą kalwinistów litewskich Krzysztofem Radziwiłłem²³. Zauważyła także (jednak bez refleksji na temat motywacji tych działań oraz ich związku z postulatami opozycji protestanckiej) antyklerykalne aspekty działalności Jerzego Zbaraskiego, który „odnosił się [– –] krytycznie do Kościoła katolickiego, [– –] jego bogacenia się przy równoczesnym nieponoszeniu ciężarów na rzecz państwa”²⁴, a w 1627 r. przedstawił projekt zmiany systemu skarbowego przewidujący rezygnację stanu szlacheckiego z przywilejów podatkowych pod warunkiem, że to samo uczyni duchowieństwo²⁵. Natomiast Zbigniew Anusik ograniczył się do scharakteryzowania kasztelana krakowskiego jako „wroga jezuitów” powtarzając za starszą literaturą wyjaśnienie jego postawy obrazą, doznana

¹⁹ J. Dorobisz, *Parlamentarna działalność Krzysztofa Zbaraskiego*, s. 566.

²⁰ A. Filipczak-Kocur, *Informacje o sejmach i sejmikach w korespondencji Sapiehów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie*, Lublin-Łódź 2004, Wydawnictwo UŁ, *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. IX, s. 246.

²¹ Por. A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem*, s. 264, przyp. 22.

²² Por. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1532*, Warszawa 1934, Kasa im. Mianowskiego, s. 410, 443, 472-475, 485, 519, 557.

²³ Por. A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem*, s. 267; eadem, *Próba pojednania Krzysztofa Radziwiłła z Zygmuntem III na sejmie zwyczajnym w 1629 roku*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, IV: Historia, 1978; eadem, *Przyjaciele i bliscy Jerzego Zbaraskiego*, s. 178-179.

²⁴ A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem*, s. 281.

²⁵ Por. *ibidem*, s. 275.

rzekomo na dworze królewskim ze strony jezuity Bernarda Gołyńskiego w 1597 lub 1598 r.²⁶

W takim stanie badań potrzebne wydaje się wyjaśnienie stosunku książąt Zbaraskich do przemian zachodzących w katolicyzmie polskim za panowania Zygmunta III w wyniku kontrreformacyjnej działalności jezuitów oraz sojuszu z Habsburgami. Podstawą źródłową są rękopiśmienne kopie listów Zbaraskich²⁷ pozwalające zweryfikować błędy edycji Augusta Sokołowskiego, a przede wszystkim dwie łacińskie broszury wydane współcześnie drukiem: *Consilium de recuperanda et in posterum stabilienda pace Regni Poloniae*²⁸ (przed 30 sierpnia 1606 r.), stanowiące rozszerzenie *Votum katolika jednego o jezuitach*²⁹, oraz *Septuaginta graves et ardua rationes, ab quas Regem Poloniae nec non senatores et nobilitatem Regni, Defensionem in Hungaria, Bohemia, & alibi locorum inevitabili necessitate susceptae, non adversari, neque committere decet, ut huic negotio implicentur* (listopad-grudzień 1619)³⁰. Na podstawie wspólnych cech

²⁶ Por. Z. Anusik, *Kasztelan krakowski* (2010), s. 62; idem, *Kasztelan krakowski* (2012), s. 501. Już W. Dobrowolska, (*Młodość*, s. 112-113) zauważyła, że wiadomość o tym jest mało wiarygodna, pochodzi bowiem z listu Piotra Skargi do generała zakonu Klaudiusza Akwawiyu napisanego wiele lat po wydarzeniach, z Wiślicy 20 IX 1606. Zob. J. Sygański, *Listy ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1566-1610*, Kraków 1912, Wydawnictwo TJ, s. 276.

²⁷ „Kopia listu K[się]cia Zbaraskiego kasztelana krakowskiego do jednego *ex patribus Societatis Jesu 1619 Anno*”, BK 1195, s. 21-22, druk w: *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 161-162; „Tęgoż [Jerzego Zbaraskiego] koncept o Warmiej”, rkps BK 1195, k. 23ver.-24 rec., dotąd niedrukowany; „List księżęcia Zbaraskiego koniuszego koronnego do księdza biskupa krakowskiego” rkps BK 1195, [b.d., po 1619], k. 22rec.-23rec. (pełny tekst), zachowany w wielu kopiach rękopiśmiennych z różnym datowaniem: BC 360, s. 114-118, Winiary, b.d. 17 XI (1619?); BC 118, s. 811-812 (17 XI 1627), defekt; BK 339, k. 63-64 b.d.; BJ 101, s. 575-577 (27 XI 1623); BO 226, s. 5-6 (1620); BO 401, s. 192-194 (1620); PAU 367, s. 103 (b.d.); PAU 949, s. 17-20 (b.d.); BOZ. 934, s. 55-56 (1619); BR 16, s. 1-7 (b.d.); „Script księżęcia Zbaraskiego starosty pińskiego do JMci księdza biskupa krakowskiego”, rkps BUWr Steinwehr F II 37/1, *Polonica varia*, s. 1294 (s. 632-633); druk defektu w: *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 161-162 oraz w: W. Chomętowski, *Książę Krzysztof Zbaraski, koniuszy koronny*, Warszawa 1866, s. 75-78. Por. A. Filipczak-Kocur, *Korespondencja książąt Zbaraskich z senatorami duchownymi*, s. 40, przyp. 28.

²⁸ Wyd. J. Czubek, [w:] *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego*, t. II, Kraków 1914-1918, XXIII, AU, s. 3-61 (dalej: *Consilium*).

²⁹ *Votum katolika jednego o jezuitach*, [w:] J. Czubek, *Pisma polityczne*, t. III, Kraków 1918, AU, s. 452-459.

³⁰ BOss XVII-1661 (dalej: *Septuaginta [- -] rationes*). Wstęp do króla datowany „Posonii (zapewne Bratysława – łac. Posonium, węg. Pozsony) marti 1619”, jednak

(argumentacji i metody wydawniczej) oraz bezpośredniego nawiązania w *Septuaginta [–] rationes* do *Consilium*³¹ przyjmujemy, że autorem obu druków był Jerzy Zbaraski³², dopuszczając współautorstwo Krzysztofa Zbaraskiego w wypadku *Consilium*.

Obie broszury zostały omówione przez Wandę Dobrowolską³³, *Septuaginta [–] rationes* zaś kolejno przez Szelałowskiego³⁴, Josefa Macúrka³⁵, Władysława Czaplińskiego³⁶ i Radosława Lolo³⁷ w kontekście aktualnych wydarzeń politycznych, z pominięciem ideologicznych i etycznych motywacji autora. W tym artykule postaramy się wykazać, że myślą przewodnią obu przypisanych Jerzemu Zbaraskiemu broszur jest krytyka

w rzeczywistości tekst powstał w listopadzie lub grudniu 1619 r. i stanowił odpowiedź na listy delibatoryjne skierowane przez Zygmunta III do senatorów w końcu września 1619 r. Zob. W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 167, przyp. 43. W wykorzystanym egzemplarzu brak dokumentów, dołączonych do głównego tekstu: 1. Wywód, że Ferdynand II własnym postępowaniem pozbawił się tronu; 2. List Zygmunta III do książąt śląskich z 29 V 1619; 3. List tegoż do tychże z 29 I 1619; 4. Umowa między czeskim królem Janem Luksemburskim a Kazimierzem Wielkim; 5. Rezygnacja Kazimierza ze Śląska; 6. Wyjaśnienie Fryderyka V Palatyna Renu, dlaczego przyjął czeską koronę; 7. Konfederacja Warszawska z 1573 r.; 8. Donacja księcia śląskiego Henryka IV na rzecz biskupstwa wrocławskiego; 9. Założenie przez tegoż księcia Henryka IV kapituły wrocławskiej w r. 1358; 10. List biskupa wrocławskiego Karola V Habsburga do prymasa Polski Wawrzyńca Gembickiego z 14 VIII 1619; 11. List Zygmunta III do senatora polskiego w sprawach śląskich z 1619 r. Zob. J. Macúrek, *České povstání*, s. 65, przyp. 5. Broszura ukazała się w przekładzie czeskim i francuskim w 1620 r. oraz niemieckim, w: *Acta publica [–] von Anno 1617 biß auff das 1629. Jahr, sieghafft geführt [–] durch Casparum Londorpium* (Lundorpium), t. I, 1668, s. 851.

³¹ *Septuaginta [–] rationes*, racja XL.

³² *Consilium* przypisywali Jerzemu Zbaraskiemu J. Czubek, S. Załęski i T. Grabowski wbrew atrybucji Janowi Szczęsnemu Herburtowi przez K. Estreichera i A. Brücknera. Autorstwo Jerzego Zbaraskiego broszury *Septuaginta [–] rationes*, która jest rozszerzeniem wcześniejszego tekstu tego autora – *Listu pewnego senatora* (również drukowanego i przetłumaczonego na język niemiecki pt. *Gutachten eines vornehmen Senatoris regni Poloniae an Erzbischoff zu Gnesnen 18 X 1619*, z datą 28 X 1619; zob. J. Macúrek, *České povstání*, s. 64, przyp. 1) uznali bez żadnych wątpliwości na podstawie współczesnych świadectw W. Dobrowolska, J. Macúrek i W. Czapliński.

³³ Por. W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, s. 186-187.

³⁴ Por. A. Szelałowski, *Śląsk i Polska*, s. 309-317.

³⁵ Por. J. Macúrek, *České povstání*, s. 65-72.

³⁶ Por. W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 167-170.

³⁷ Por. R. Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618-1635)*, Pułtusk 2004, WSH w Pułtusku, s. 70-71.

potrydenckiej rekatołicyzacji Rzeczypospolitej w kontekście zmian systemu rządów w kierunku absolutyzmu, analogicznych do procesów w innych krajach europejskich.

Charakterystyczną cechą światopoglądu i argumentacji Jerzego Zbaraskiego jest rozważanie spraw Rzeczypospolitej w kontekście Europy jako geopolitycznej wspólnoty państw i narodów³⁸. Znacznie rzadziej odwołuje się on do wspólnoty wyznaniowej oraz pojęcia *orbis christiani*³⁹ – głównie w korespondencji dyplomatycznej z protestantami: księciem Siedmiogrodu Gaborem Bethlenem i stanami węgierskimi⁴⁰ oraz elektorem brandenburskim⁴¹. Przyczyn wewnętrznych problemów państwa polsko-litewskiego dopatruje się w uwarunkowaniach zewnętrznych, dlatego zapewne zyskał odbiorców przede wszystkim za granicą⁴².

Wojny toczone od 60 lat pod pretekstem religii⁴³ wynikły (w ujęciu Zbaraskiego) z przyczyn natury świeckiej: z jednej strony – z przyczyny związków Kurii Rzymskiej z imperium hiszpańskim, z drugiej – z konfliktu interesów Włochów i Hiszpanów z Anglią i Francją⁴⁴. U genezy Ligi Katolickiej we Francji także stały nie względy religijne, lecz interes polityczny faksji związanej z Habsburgami hiszpańskimi⁴⁵, używającymi do realizacji swych celów politycznych inkwizycji, narzędzia „tyrańskiego i niesprawiedliwego prześladowania”⁴⁶.

Zarówno papieństwo, jak też Habsburgów (hiszpańskich w *Consilium*, austriackich w *Septuaginta [– –] rationes*) oskarża Zbaraski o zamiar zmiany stosunków wewnątrz świata europejskiego: „Europae orbem ita

³⁸ W *Consilium* nazwa „Europa” występuje 30 razy na 60 stron tekstu, co najlepiej świadczy o wadze tego argumentu.

³⁹ *Septuaginta [– –] rationes*, Dedykacja Zygmuntowi III; *Consilium*, s. 12.

⁴⁰ Por. *Listy księcia Zbaraskiego*, s. 38, nr XVI i XVII, Cracoviae, 2 Augusti 1621.

⁴¹ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 26, nr VII, Do elektora brandenburskiego z Krakowa, 7 V 1621.

⁴² *Consilium* miało (wg J. Czubka) w latach 1606-1725 kilkanaście, jeśli nie kilkadziesiąt, wydań drukiem w tłumaczeniach na języki obce, w tym 12 łacińskich (zob. K. Estreicher, *Bibliografia Polska*, Kraków 1872, t. XIV, s. 317), podczas gdy druku polskiego nie znamy ani jednego, co wydawca tłumaczy cenzurą kościelną „w czasach wszechwładnego panowania reakcji” (J. Czubek, *Pisma polityczne*, t. III, s. 3).

⁴³ Por. *Consilium*, s. 11.

⁴⁴ Por. *ibidem*, s. 21.

⁴⁵ Por. *ibidem*, s. 14.

⁴⁶ *ibidem*, s. 15.

corrigan et reformat⁴⁷ kosztem suwerenności innych państw, w tym Polski. W efekcie dążenia papieżstwa do podporządkowania sobie krajów katolickich w sprawach politycznych Rzeczpospolita ma już dwu królów: jednego w Krakowie, drugiego w Rzymie⁴⁸. Choć w oficjalnym liście do Grzegorza XV z okazji rozpoczęcia przez niego pontyfikatu⁴⁹ kasztelan krakowski deklarował wierność katolicyzmowi, to jednak w prywatnej korespondencji z biskupem krakowskim Marcinem Szyszkowskim przedstawiał Rzym w niekorzystnym świetle:

Kiedym w Rzymie był, a wspomniał sobie, w historyjach czytając, *libertatem et fastigium Romanorum*, patrzałem potem, jako *posteritas* tejez *urbis*, która była *et genitrix libertatis et rerum domina, miserrime* i lada komu *servit*, kowalskim i ślusarskim synom *obsequitur*, serce mi się padało [– –].⁵⁰

Przyczyną takiego stanu rzeczy było (zdaniem Zbaraskiego) sprzeniewierzenie się przez Kościół katolicki założeniom reformy trydenckiej poprawy obyczajów i dyscypliny wśród kleru⁵¹. Stosowany w polityce europejskiej po Soborze Trydenckim podział wspólnoty katolików świeckich na „prawdziwych katolików” i katolików-polityków, traktowanych przez kontrreformatorów na równi z „heretykami”, prowadzi do sytuacji, kiedy za katolików zaczyna się uważać nie ludzi żyjących zgodnie z nakazami wiary, lecz zdeklarowanych zwolenników kontrreformacji, których autor *Consilium* określa jako „pseudokatolików” („Pseudo-Catholicis”)⁵². Zwraca uwagę, że wśród przeciwników papieżstwa i jezuitów są państwa katolickie: Wenecja, gdzie kler katolicki ujął się solidarnie za senatem i prawami republiki przeciw papieżowi⁵³, oraz Francja, gdzie papież nie

⁴⁷ Ibidem, s. 23:

⁴⁸ Por. ibidem, s. 48.

⁴⁹ Por. *Listy księcia Zbaraskiego*, s. 45, nr XXI, Do papieża Grzegorza XV, z Krakowa, 2 XII 1621.

⁵⁰ *Listy księcia Zbaraskiego*, s. 134, nr LXXIII, Do biskupa krakowskiego w sprawie akademików (VI 1622).

⁵¹ Por. *Consilium*, s. 12.

⁵² Ibidem, s. 23. Warto zauważyć, że analogicznie postrzegał zmiany formacji elit katolickich pod wpływem jezuitów i wzorzec „politycznego chrześcijanina” (*Politico-Christianus*) Jan Brożek, negatywnie oceniając mierzenie chrześcijaństwa wedle orientacji politycznej. Zob. idem, *Gratis*, [w:] idem, *Wybór pism*, oprac. H. Barycz, t. I, Warszawa 1956, PWN, s. 260-261.

⁵³ Por. *Consilium*, s. 24.

przywołał zbuntowanych poddanych do posłuszeństwa Henrykowi III, lecz usprawiedliwił królobójstwo⁵⁴.

Krytykując politykę papieżstwa wobec Rzeczypospolitej, wykorzystuje Zbaraski w *Consilium* i *Septuaginta* [–] *rationes* nie tylko argumentację odwołującą się do aktualnych wydarzeń, lecz sięgającą do tradycji historycznej, począwszy od średniowiecza⁵⁵. Natomiast występując przeciw Habsburgom, nie sięga do resentymentów historycznych, mimo że byłoby to łatwiejsze niż argumentacja prawna, jego czytelnicy bowiem mieli w pamięci walkę arcyksięcia Maksymiliana o koronę, „praktyki” Zygmunta III z dynastią austriacką czy dążenie kanclerza Jana Zamoyskiego do odsunięcia jej od elekcyjnego tronu Rzeczypospolitej. Wydaje się zatem, że utrwalona w historiografii polskiej interpretacja antyhabsburskiego nastawienia Jerzego Zbaraskiego jako „nienawiści” do dynastii austriackiej⁵⁶ jest uproszczeniem, a jego niechęć do monarchii Habsburgów wynikała (przynajmniej w *Consilium*) z sympatii dla Francji – państwa postrzeganego jako relatywnie bardziej tolerancyjne. Dopiero w *Septuaginta* [–] *rationes*, pisanych na początku wojny trzydziestoletniej, natężenie tej niechęci wzrosło pod wpływem obawy przed austriackim absolutyzmem.

Także charakteryzowanie jego utworów jako „antyjezuityków” wydaje się nietrafne i nie wyczerpuje ich przesłania ideowego, ponieważ jezuici prezentowani są jako narzędzie papieżstwa i monarchii habsburskiej⁵⁷, a nie samodzielny podmiot polityczny. Działalność jezuitów uważał Zbaraski za szczególnie zgubną dla pokoju wewnętrznego w Rzeczypospolitej, bo – jako element obcy etnicznie i kulturowo – pełnił funkcję szpiegów Habsburgów hiszpańskich, czego dowodem miał być fakt, że siedmiu spośród zwierzchników generalnych Towarzystwa Jezusowego było Hiszpanami⁵⁸. Jego niechętny stosunek do tego zgromadzenia nie wynikał z prywatnych resentymentów, lecz z odrazy do „monarchicznej”

⁵⁴ Por. ibidem, s. 30-31.

⁵⁵ Por. ibidem, s. 47 (o działaniach antykrólewskich legata papieskiego w Polsce w czasach Kazimierza Jagiellończyka i poparcie Krzyżaków przez papieża); *Septuaginta* [–] *rationes*: racja XXXI (wątpliwość w sens sojuszu antytureckiego i dobre intencje papieżstwa wobec Rzeczypospolitej na przykładzie niefortunnej wyprawy Warneńczyka).

⁵⁶ Por. A. Szelągowski, *Śląsk i Polska*, s. 114-115.

⁵⁷ Por. *Consilium*, s. 42.

⁵⁸ Por. ibidem, s. 21.

organizacji⁵⁹ zgromadzenia i nieformalnych metod pozyskiwania przez nie wpływów na dworach władców europejskich, a przede wszystkim na dworze Zygmunta III. Choć deklarowaną w *Praefatio interpretis ad lectorem* motywacją powstania *Consilium* jest potrzeba zapobiegania „fortelom” jezuickim szkodzącym Rzeczypospolitej⁶⁰, to mowa w nim jednak o szkodliwości jezuitów „od dwudziestu lat”. Widać, zdaniem Zabaraskiego, w czasach Stefana Batorego nie byli oni tak szkodliwi, jak pod rządami władcy, który swą polityką wyznaniową potwierdził deklarowaną w testamentach wierność doktrynie trydenckiej⁶¹.

Niechęć Jerzego Zbaraskiego do Towarzystwa Jezusowego podzielała znaczna część szlachty nie tylko innowierczej, lecz także katolickiej, a nawet niektórzy biskupi – jak Paweł Piasecki piszący o przemożnym wpływie jezuitów na króla, zarówno w sferze duchowej, jak i politycznej⁶². Jeśli rzeczywiście biskup przemyski, który jako jedyny członek episkopatu wystąpił po stronie wrogów króla – protestantów i rokoszan – miał, zdaniem Waltera Leitscha, opinię człowieka złej konduity i łapówkarza⁶³, to nie ulega wątpliwości, że dzięki działalności w kancelarii koronnej był dobrze poinformowany o stosunkach w kręgu królewskiego *senatum*. Podkreślanie przez Piaseckiego oddziaływania protekcji jezuitów na dyskryminującą dysydentów politykę nominacyjną Zygmunta III

⁵⁹ Por. ibidem, s. 20.

⁶⁰ Por. ibidem, s. 3.

⁶¹ Zob. testament Zygmunta III z 1598 r., wyd. M. Sokołowski, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce PAU w Krakowie”, op. cit., 5, 1891/1896, 1-4, s. CXXI („Primum omnium confitemur et credimus [–] quidquid in sacra fide catholica continetur et quidquid sacra Romana ecclesia credere iubet. Hoc quoque simul quidquid sacri canones et generalia concilia praecipue proximum Tridentinum credere praecepit, conclusit et declaravit”).

⁶² Por. W. Leitsch, *Das Leben am Hof König Sigismundus III von Polen*, Wien 2009, Bd. I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – PAU, s. 295-303 (o „misji dworskiej” jezuitów. Zob. też S. Obirek, *Jezuici na dworach Batorego i Wazów 1580-1668. Wpływ kapelanów dworskich i wychowawców książąt na postawy panujących i politykę państwa*, Kraków 1996, Wydział Filozoficzny TJ, passim).

⁶³ Por. W. Leitsch, *Paweł Piasecki und König Sigismund III*, „Studia Austro-Polonica”, 5, 1996, s. 119-129, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 1195, Prace Historyczne, 121, s. 97-108 (na s. 103 o okolicznościach utracenia łaski królewskiej za błędy popełnione w powierzony mu misji pozyskania biskupstw warmińskiego i wrocławskiego dla synów królewskich: Jana Alberta i Karola Ferdynanda).

potwierdzają także wnioski Anusika z analizy karier faworytów władcy⁶⁴, wśród których dużą grupę stanowili konwertyci oraz protektorzy Towarzystwa Jezusowego, a „cechą charakterystyczną całej [– –] zbiorowości był zelotyzm katolicki jej członków”⁶⁵.

Godna uwagi jest także teza Piaseckiego o szkodliwości „szkolnej starszyny” jezuitów na dworze królewskim. Można ją bowiem odczytać jako zakamuflowaną krytykę doktryny politycznej zakonu, opartej na bezwzględnym posłuszeństwie wobec Kościoła katolickiego⁶⁶ i papieża⁶⁷, a tolerancję uznającą za *sui generis* makiawelizm bliski ateizmowi⁶⁸. Przykładem jest *Kometa albo pogróżka z niebios* (Kraków 1619) Mateusza Bembusa, który jako jeden z grzechów szlachty przeciw państwu i Kościołowi wymienia „nową jakąś politykę abo raczej (bo *politica* jest imię nauki pocziwej i zalecenia godnej) nową bezbożność. Zaczyna się w naszej Koronie niektórych ludzi taka profesyja, która uczy o Boga i zbawienie duszne mało co dbać [– –] nie pokazować po sobie żadnego zwierchniego nabożeństwa, w kościele mało co bywać, chyba dla respektu ludzkiego [– –] o religią się nie ujmować, ale tak katoliki jak heretyki za dobre chrześcijany mieć, byle tylko polityce dobrzy byli [– –]”⁶⁹.

Ideologia ta była zasadniczo sprzeczna zarówno z zasadami pragmatyzmu i racjonalizmu cechującymi ideologię polityczno-ustrojową szlachty polskiej od czasów ruchu egzekucyjnego, jak i z modnym wśród elit europejskich na przełomie XVI i XVII w. neostoicyzmem, którego główny propagator, Justus Lipsjusz, postrzegany był jako patron faksji

⁶⁴ Por. Z. Anusik, *Kariery faworytów królewskich a kariery opozycjonistów w dobie panowania Zygmunta III (1587-1632)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, III, 2004, 2(6) s. 11-12 i nn.

⁶⁵ Ibidem, s. 34.

⁶⁶ Zob. *Reguły o trzymaniu z Kościołem*, [w:] I. Loyola, *Pisma wybrane*, oprac. M. Bednarczyk SJ, Kraków 1968, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, t. 2, s. 178-181.

⁶⁷ Zob. *Formuła Instytutu Towarzystwa Jezusowego (Prima Societatis Jesu Instituti summa)*, [w:] I. Loyola, *Pisma wybrane*, red. A. Hus SJ, Kraków 1968, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, t. 1, s. 454, punkt 2.

⁶⁸ Zob. H. Höpfl, *Jesuit political thought. The Society of Jesus and the state, c. 1540-1630*, 2 ed., Cambridge 2005, Cambridge UP, s. 103-111.

⁶⁹ M. Bembus, *Kometa, to jest pogróżka z nieba na postrach, przestrożę i upomnienie ludzkie* (1619), oprac. S. Baczewski, A. Nowicka-Struska, Lublin 2009, Wydawnictwo UMC-S, Lubelska Biblioteka Staropolska, 6, s. 82-83. Por. S. Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1584-1668*, Kraków 1996, Wydział Filozoficzny TJ, s. 246-247 (o środowisku „polityków” i stosunku do nich jezuitów).

polityków, „zwolenników pokoju, silnej władzy centralnej, jedności wyznaniowej a zarazem koncepcji niezależności państwa względem religii traktowanej przez nich jako sprawa sumienia, w którą nie należy ingerować – zasadniczo sprzecznej z koncepcją racji stanu Roberto Bellarmina i teologów katolickich doby kontrreformacji, głoszących koncepcję państwa na usługach Kościoła”⁷⁰. Do takich właśnie ludzi, nazywanych w Polsce „letnimi w wierze” lub „katolikami-politykami”, należeli obaj Zbarascy, którzy na studiach w Padwie (1592), Lyonie, Bordeaux i Paryżu oraz (od 1600/01) w Lowanium odebrali „staranne wykształcenie [–] w swej formie i treści głównie włoskie i francuskie. Starannie unikali [–] uniwersytetów niemieckich, a środowiska, w których się obracali, chociaż katolickie, cechowała niechęć do Niemców, względna tolerancja religijna, swoboda badań i wrogość do jezuitów”⁷¹. Ich formację intelektualną można określić jako typową dla „odchodzącej” epoki późnego humanizmu⁷².

Późnohumanistyczną formację intelektualną Jerzego Zbaraskiego ilustruje teza wyjściowa *Consilium*, że do obrony Rzeczypospolitej potrzebne są nie tylko wojska, ale też dobre obyczaje⁷³. O ile jednak w epoce renesansu główne zagrożenie dobra publicznego upatrywano w zepsuciu obyczajów pojedynczych obywateli i nawoływano do reformy sądownictwa⁷⁴, o tyle autor *Consilium* widzi je w degeneracji całego społeczeństwa szlacheckiego przejawiającej się we wzroście podziałów fakcyjnych wśród obywateli, braku autorytetów, nieufności poddanych do króla i najwyższych władz państwa (sejmu i senatu) oraz niezgodzie między stanami duchownym i świeckim⁷⁵. Przyczyną takiego stanu rzeczy miało być podważanie pozycji senatorów jako doradców królewskich, zobowiązanych

⁷⁰ J. Dąbkowska-Kujko, *Justus Lipsjusz i dawne przekłady jego dzieł na język polski*, Lublin 2010, Wydawnictwo KUL, s. 218, przyp. 67.

⁷¹ Z. Anusik, *Kasztelan krakowski* (2010), s. 58, przyp. 8; W. Dobrowolska, *Młodość Zbaraskich*, s. 86-103; 121-134; eadem, *Księżęta Zbarascy*, passim; Z. Anusik, *Zbarascy*, s. 89; idem, *Latyfundia*, s. 50-51.

⁷² Zob. A. Nowicka-Jeżowa, *Humanitas w literaturze polskiego renesansu*, [w:] *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. I: *Paradygmaty-tradycje-profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2009-2010, Neriton, s. 320-321, 349, 367.

⁷³ Por. *Consilium*, s. 6.

⁷⁴ Np. Andrzej Frycz Modrzewski, *De republica emendanda*, [w:] idem, *Dzieła*, oprac. S. Bodniak, tł. E. Jędrkiewicz, Warszawa 1953, PIW, s. 102 (rozdz. 1: *Najlepiej rządzoną państwem są dobre obyczaje*).

⁷⁵ Por. *Consilium*, s. 8.

do przestrzegania władcy w razie dostrzeżenia jakiegoś wykroczenia przeciw prawu. O tym, że eksponowanie roli senatu w *Consilium* nie było konwencjonalne, świadczy fakt, że od momentu uzyskania urzędu kasztelana krakowskiego przez Jerzego Zbaraskiego przywiązywał on wielkie znaczenie do obowiązku (a zarazem przywileju) „napominania” władcy⁷⁶. Jednocześnie zwracał uwagę, że „kto Rzeczpospolitą od Pana, a Pana od Rzeczypospolitej dzieli, oszukiwa to oboje bardzo, i stąd *perversi clandestine iudices diffidenci* namnożyli”⁷⁷.

W *Consilium* Zbaraski przestrzega, że inspirowane przez jezuitów („instituti Jesuitici”) naruszanie praw szlachty polskiej⁷⁸, przede wszystkim prawa do oporu⁷⁹, grozi doprowadzeniem wolnej Rzeczypospolitej do takiego samego stanu zamieszania, jaki panuje w całej Europie⁸⁰. Efektem ich działania „contra reges statumque regium”⁸¹ są zamieszki w Szkocji⁸², na Węgrzech i w „Multanach”⁸³ oraz prześladowanie protestantów w Austrii. Metody i etapy realizacji tych celów przez jezuitów są w Polsce podobne jak w innych krajach europejskich: zagnieżdżanie się na dworze królewskim, pokrycie całego terytorium państwa siecią seminariów, kolegiów i kościołów zakładanych w głównych miastach (w Krakowie, Wilnie, Kaliszu, Poznaniu), opanowanie systemu nauczania⁸⁴, pozyskiwanie zwolenników przez korupcję⁸⁵, osiągnięcie wpływu

⁷⁶ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr XXXIX, Mowa ks. Jerzego Zbaraskiego na sejmie walnym, który był w Warszawie roku 1623, s. 78 (przypomnienie wolnej elekcji panujących i przysięgi senatorskiej: „Quidquid nocivum scivero et sensero, avertam et pro posse meo me opponam”); ibidem, nr IV, Do króla z Krakowa 16 II 1621, s. 23 i nr VI, Do króla z Krakowa 2 V 1621, s. 26 (o „libertate dicendi”, którą „salve majestate króla, którą zachowuje podług powinności [–] i powinien ją, i warował sobie”).

⁷⁷ *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr III, Do biskupa krakowskiego (Marcina Szyszkowskiego) z Krakowa 18 I 1621 r., s. 22.

⁷⁸ Por. *Septuaginta [–] rationes*, racja LIV.

⁷⁹ Por. *Septuaginta [–] rationes*, racja LV. Zob. Konstytucje seymu warszawskiego 1609 r., punkt 5: Deklaracja artykułu *de non praestanda oboedientia*, [w:] *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, reprint Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe (dalej: VL), t. 2, Warszawa 1980, s. 462, fol. 1661.

⁸⁰ Por. *Consilium*, s. 20-21.

⁸¹ Ibidem, loc. cit., Por. E. Nelson, *The Jesuits and the monarchy*, Aldershot 2005, Ashgate.

⁸² Ibidem, s. 38, s. 41.

⁸³ Ibidem, s. 41.

⁸⁴ Por. ibidem, s. 27-28.

⁸⁵ Por. ibidem, s. 25.

na rozdawnictwo dostojęństw i prebend przez króla oraz skłanianie go do pomijania w nominacjach i nadaniach „heretyków”⁸⁶, wreszcie dążenie do wyniszczenia duchowieństwa ewangelickiego⁸⁷.

Jako główne niebezpieczeństwo dla pokoju wewnętrznego przedstawia się w *Consilium* próbę rekatolicyzacji z użyciem przymusu administracyjnego, co prowokuje niepokoje społeczne. Wystąpienia jezuitów (w szczególności Piotra Skargi) przeciwko pokojowi religijnemu zagwarantowanemu w przysiędze królewskiej sprowadzają wiarygodność władcy do „Tartaricam et Mahometicam perfidiam”⁸⁸. Tymczasem w Polsce nie ma potrzeby rekatolicyzacji wprowadzanej tak brutalnymi metodami, religia katolicka bowiem kwitła tu od tysiąca lat przed wprowadzeniem „zakonu Loyoli”, a kanony trydenckie są akceptowane i wprowadzane w życie⁸⁹. Pod pozorem obrony wyznania katolickiego jezuiti i ich poplecznicy realizują zatem swój partykularny interes⁹⁰, a ich działalność powoduje narastanie niechęci do całego kleru katolickiego⁹¹.

W opinii Zbaraskiego wszystko to są dworskie wprawki („aulica progymnasmata”)⁹² przed analogicznymi wydarzeniami planowanymi w Polsce. W celu unieszkodliwienia zgubnych wpływów jezuitów sugeruje więc w *Consilium*⁹³, a następnie w *Septuaginta [- -] rationes*⁹⁴ wypędzenie ich z państwa, a przynajmniej internowanie w „warownym miejscu”, gdzie nie mogliby szkodzić⁹⁵. Pozostałe po nich uposażenie radzi przeznaczyć na ufundowanie domu inwalidów wojskowych – na wzór takich instytucji w miastach niderlandzkich („si quid superest [- -] Belgicis me videre memini”)⁹⁶.

Ekspozowanie przez Zbaraskiego działalności jezuitów jako przyczyny a nie skutku zmian systemu rządów w krajach europejskich oraz postępującej konfesjonalizacji jest oczywiście dyskusyjne. Natomiast

⁸⁶ Por. ibidem, s. 26.

⁸⁷ Por. ibidem, s. 51-52.

⁸⁸ Ibidem, s. 33-34.

⁸⁹ Por. ibidem, s. 37.

⁹⁰ Por. ibidem, s. 42.

⁹¹ Por. ibidem, s. 60.

⁹² Ibidem, s. 44.

⁹³ Por. ibidem, s. 54.

⁹⁴ Por. *Septuaginta [- -] rationes*, racja XL.

⁹⁵ *Consilium*, s. 6, s. 55-56.

⁹⁶ Ibidem, s. 59.

jego interpretacja wydarzeń w państwach habsburskich wydaje się uzasadniona, jeśli potraktujemy je jako fragment walki stanów z tendencją absolutystyczną, a więc centralizacji władzy z obroną decentralizacji⁹⁷, i zarazem obrony wolności politycznych oraz gwarancji tolerancji religijnej uzyskanych w XVI w. przez te państwa, w których stan szlachecki miał dominującą pozycję: Węgry, Czechy i Rzeczpospolitą⁹⁸.

Inge Auerbach trafnie zwróciła uwagę na analogie w reakcji szlachty tych trzech monarchii na działalność zakonu jezuitów opartą na przyjętej na soborze trydenckim zasadzie: *haereticis non esse servandam fidem*⁹⁹. M.in. z tego powodu stany trzech krajów czeskich – Czech, Śląska i Moraw zawarły w 1609 r. konfederację w obronie wolności politycznych i religijnych i wymusiły na cesarzu Rudolffie II ich aprobatę w *Liście majestatycznym*. W tej sytuacji pakt presbursko-warszawski cesarza Macieja Habsburga z Zygmuntem III z 1613 r., opatrzonej tajną klauzulą o wzajemnej pomocy przeciw zbuntowanym poddanym¹⁰⁰, musiał prędzej czy później doprowadzić do naruszenia nietrwałej równowagi ustrojowej wypracowanej w wieku XVI.

W latach 1618-19, gdy na Śląsku, w Czechach i na Węgrzech wybuchł otwarty bunt przeciw Habsburgom, w Rzeczypospolitej toczyła się walka między stronnictwem regalistycznym dążącym do udzielenia pomocy cesarzowi, a opozycją, która za wszelką cenę starała się temu przeciwdziałać. Na fali nastrojów antyhabsburskich powstał drugi drukowany utwór przypisany Jerzemu Zbaraskiemu – *Septuaginta* [– –] *rationes*. W dotychczasowych interpretacjach tego tekstu prezentowano

⁹⁷ Por. J. Bahlcke, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Bömischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994, R. Oldenburg; I. Auerbach, *The Bohemian Opposition, Poland-Lithuania and the Outbreak of the Thirty Years War*, [w:] *Crown, Church and Estates, Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. R. J. W. Evans, T. V. Thomas, London 1991, School of Slavonic and East European Studies, s. 197-225.

⁹⁸ Por. S. Russocki, *Monarchie stanowe środkowo-wschodniej Europy XV-XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, XXXIV, 1977, 1, s. 73 i passim.

⁹⁹ Por. I. Auerbach, *The Bohemian Opposition*, s. 201.

¹⁰⁰ J. Macurek zwrócił uwagę, że w mniemaniu szlachty polskiej układ ten, ratyfikowany na sejmie 1615 r. (10 IV; por. VL, t. III, s. 102-107), był skierowany przeciw konfederatom wojskowym, a nieujawnienie punktu o wzajemnej pomocy przeciw zbuntowanym poddanym sprawiało, iż szlachta nie wiedziała, że sojusz wymierzony jest przeciwko niej. Zob. idem, *České povstání*, s. 8-9.

go jako paszkwil na politykę Zygmunta III¹⁰¹, napisany dla celów do-
 rażnej walki politycznej¹⁰² i eksponujący straty materialne powodowane
 przez wojny¹⁰³ oraz niemożność obrony przed inwazją nieprzyjaciela¹⁰⁴,
 a także obarczający królewskich adherentów („belli tamen quasi Au-
 thores”)¹⁰⁵ winą za wciąganie Polski w zamieszki czeskie i węgierskie
 w imię habsburskich interesów.

Sprowadzanie wywodu Zbaraskiego do tych racji jest jednak uproszcze-
 niem pomijającym generalne przesłanie *Septuaginta [- -] rationes* – potę-
 pienie wojen w ogóle, a wojen wszczynanych pod pretekstem religijnym
 w szczególności. Zarówno w formie, jak i w treści utwór ten nawiązuje
 do argumentacji pacyfistycznej¹⁰⁶, stosowanej wcześniej przez wybitnych
 humanistów, którzy doświadczyli konsekwencji wojen religijnych – Mi-
 chela de Montaigne¹⁰⁷, a przede wszystkim Justusa Lipsjusza, którego
 traktat *Politiorum libri sex* wykorzystano w *Septuaginta [- -] rationes*
 jako *argumentum ad verecundiam*¹⁰⁸. Dowodzi to (wbrew tezie Justyny
 Dąbkowskiej-Kujko)¹⁰⁹, że w Rzeczypospolitej możliwa była akceptacja
 sztandarowego tekstu neostoickiej doktryny politycznej i wykorzystywanie
 go zarówno przez opozycję, jak i jezuitów oraz stronnictwo regalistyczne.

Począwszy od przywołania na stronie tytułowej gnomy przypisanej
 Tukidydesowi: „Stultum est movere bellum, si florente statu liceat retinere

¹⁰¹ Por. A. Szelągowski, *Śląsk i Polska*, s. 108 i 150, przyp. 35.

¹⁰² Por. R. Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej*, s. 69-70.

¹⁰³ Por. *Septuaginta [- -] rationes*, racja III: upadek handlu, rzemiosła i rolnictwa;
 racje LXI, LXV: konieczność opłacenia wojska i wyniszczenie kraju przez konfederacje
 żołnierskie; racje XIX, XLV: wyczerpanie skarbu Rzeczypospolitej w czasie wojny
 z Moskwą prowadzonej wbrew opinii szlacheckiej.

¹⁰⁴ Por. ibidem, racja XVI.

¹⁰⁵ Ibidem, racja XVII.

¹⁰⁶ Na zniechęcanie do wojny jako myśl przewodnią *Septuaginta [- -] rationes* zwrócił
 uwagę już W. Czapliński (*Śląsk a Polska*, s. 168).

¹⁰⁷ Por. M. de Montaigne, *Próby*, tł. T. Żeleński-Boy, oprac. Z. Gierczyński, War-
 szawa 1985, PIW, ks. 2, s. 71-73 (rozdz. V: *O sumieniu*), s. 115-127 (rozdz. IX:
O okrucieństwie).

¹⁰⁸ Por. J. Lipsjusz, *Politica pańskie to jest nauka, jako pan i każdy przełożony rządnie żyć
 i sprawować się ma*, tł. P. Szczerbic, Kraków 1608 (tu ks. V: *Wojny postronne i domowe*
 i VI: *Wojny domowe*).

¹⁰⁹ Por. J. Dąbkowska-Kujko, *Justus Lipsjusz i początki europejskiego stoicyzmu w zwier-
 ciadle polskiej prozy*, [w:] *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. II:
Inspiracje filozoficzne projektów antropologicznych, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa
 2010, Neriton, s. 203-228.

pacem”, w dalszym ciągu wywodu autor *Septuaginta* [– –] *rationes* stara się uzasadnić tezę, że pokój jest z natury rzeczy cenniejszy niż wojna¹¹⁰ sięgając na równi do Liwiusza, który uważał iż: „Melior tutiorque est certa pax, quam sperata victoria”¹¹¹, jak też do Biblii. Odwołując się do argumentów natury filozoficzno-etycznej autor dowodził, że nie jest rzeczą rozsądną wszczynanie wojny bez przyczyny¹¹², każda wojna wymaga nie tylko broni, ale też moralnego usprawiedliwienia¹¹³, a mieszanie się w sąsiedzkie zamieszki przyniosłoby nieszczęście zarówno królowi, jak i Rzeczypospolitej¹¹⁴. Przyjmuje bowiem – za Lipsjuszem – założenie, że nie ma wojen sprawiedliwych poza obronnymi. Potępia wszczynanie wojen z powodu ambicji i żądzy panowania i ostrzega, że za takie postępowanie grozi kara boska¹¹⁵. Władca chrześcijański winien unikać wojen¹¹⁶, bo wojny niesprawiedliwe rzadko dobrze się kończą¹¹⁷. Szczęście wojenne jest bowiem w rękę Boga, a finał wojny pokazuje, czy była ona sprawiedliwa¹¹⁸ – co wydaje się aluzją do niepowodzeń Zygmunta III w Szwecji i w wojnie moskiewskiej¹¹⁹.

Włączenie się Rzeczypospolitej do nowego konfliktu zbrojnego określa Zbaraski jako prostytuowanie się poprzez uleganie żądzy władzy Habsburgów bez gwarancji odszkodowania, co uważa też za skrajną głupotę¹²⁰. Przewiduje, że w efekcie wolność szlachecka i wolna elekcja będą zdane na praktyki *absolutum dominium*¹²¹, podobnie jak w Czechach pod panowaniem Ferdynanda II, który złamał pakty zawarte z tamtejszymi

¹¹⁰ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja LVIII.

¹¹¹ Ibidem, racje XLVI; LXVIII.

¹¹² Por. ibidem, racja XII.

¹¹³ Por. ibidem, racja 25. Zob. W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 168.

¹¹⁴ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja XXXIV oraz analogiczną argumentację w liście J. Zbaraskiego do króla z Krakowa 16 II 1621, [w:] *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr IV, s. 22-23.

¹¹⁵ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja LXIII oraz *Politica pańskie*, ks. V, rozdz. III: *O wojnie domowej i postronnej*, rozdz. III, s. 122 (w obu wypadkach z powołaniem na św. Augustyna).

¹¹⁶ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja LVII

¹¹⁷ Por. ibidem, racja LXVIII.

¹¹⁸ Por. ibidem, racja LI.

¹¹⁹ Por. ibidem, racja XLV.

¹²⁰ Por. ibidem, racja XVIII („Nos ergo totum Regnum, Austriacorum libidini absque indemnitate cautione prostituere velle, extremae esse dementie”).

¹²¹ Por. ibidem, racja XXIII.

stanami¹²², a obecnie dąży do pozycji nowego Karola Wielkiego¹²³. Zbaraski stawiał retoryczne pytanie: czy można od Habsburgów oczekiwać wzajemnej pomocy¹²⁴, skoro nie udzielili jej królowi polskiemu w czasie rokoszu:¹²⁵ Wynikających z przystąpienia do wojny zagrożeń nie rekompensuje wątpliwa ekspektatywa na odzyskanie Śląska – tym bardziej, że Zbaraski neguje podstawy prawne roszczeń politycznych i kościelnych Polski do Śląska oraz przynależność biskupstwa wrocławskiego do metropolii gnieźnieńskiej oraz podkreśla podległość tej prowincji królom czeskim¹²⁶. Podobnie jak w *Consilium*, na poparcie tezy o konieczności utrzymania dobrych stosunków z Czechami, Ślązakami i Węgrami sięga do historii. Przypomina związki z Czechami od czasów Czecha i Lecha oraz fakt, że książęta śląscy wywodzą się z krwi Piastów, więc wystąpienie przeciw nim równie byłoby bratobójstwem¹²⁷.

Prezentowaną w obu tekstach Jerzego Zbaraskiego¹²⁸ niechęć do Habsburgów wynikającą z obawy przed absolutyzmem podzielała znaczna część szlachty – zwłaszcza małopolskiej, stanowiącej jego zaplecze polityczne. Jak zauważył Stanisław Grodziski: „Nie łagodził tej niechęci programowy katolicyzm Habsburgów”¹²⁹. Przeciwnie – autor *Septuaginta [– –] rationes* deklaruje, że właśnie wyznanie katolickie, sumienie oraz przysięga złożona królowi nakazują mu występować przeciwko wykorzystywaniu Rzeczypospolitej przez obcych władców, których łasce nie należy powierzać bezpieczeństwa własnego i przyszłych pokoleń¹³⁰.

Z punktu widzenia stosunku Zbaraskiego do rekatolicyzacji w wydaniu austriackim, szczególnie interesujące jest oskarżenie Habsburgów o idolatrię, czyli „bałwochwalstwo monarchiczne” (według określenia Szelażowskiego), polegające na przypisywaniu władcy boskiego autorytetu¹³¹. Ponieważ starożytni Chaldejczycy i Persowie czy królestwo Samarii z tej przyczyny zostali ukarani przez Jehowę, takiego samego losu mogą

¹²² Por. ibidem, racja XXII.

¹²³ Por. ibidem, racja XLVII.

¹²⁴ Por. ibidem, racja XXVIII.

¹²⁵ Por. ibidem, racja XXIX.

¹²⁶ Por. ibidem, racje XXX, XLIV, XLV, L.

¹²⁷ Por. ibidem, racja XXXIII.

¹²⁸ Por. *Consilium*, s. 114-115.

¹²⁹ S. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004, Universitas, s. 151.

¹³⁰ Por. *Septuaginta [– –] rationes*, racje I, V.

¹³¹ Por. ibidem, racja XLVIII. Zob. A. Szelażowski, *Śląsk i Polska*, s. 115.

się spodziewać Polacy, jeśli będą naśladować cesarza. To pozornie biblijne odniesienie, a w istocie *locus communis* antyabsolutystycznych tekstów od czasów Kalwina, który uznał starożytny kult władców za „obrzydliwość”¹³², dotyczy tzw. konfesjonalnego absolutyzmu specyficznego dla monarchii austriackiej¹³³, opartego na wyznaniowej reinterpretacji silnych rządów¹³⁴, oraz uniwersalizmu habsburskiego, którego elementy konstrukcyjne stanowiły cztery elementy: dynastia, religia, racja stanu i tradycja¹³⁵.

Ta ideologia władzy pozostawała w ścisłym związku z katolicką konfesjonalizacją, której pierwszy etap stanowiło podnoszenie poziomu społecznej dyscypliny (*Sozialdisziplinierung*) i unifikacja wyznaniowa. Działania te budziły opór, doprowadzając w całej Europie do konfliktów między rządzącymi i rządzonymi od połowy XVI do połowy XVII w.¹³⁶ Według Michaela G. Müllera „argumentacja ponadwyznaniowa zwyciężała zawsze tam, gdzie chodziło o wyważenie proporcji między lojalnościami wyznaniowymi a wartościami konstytucyjnymi”¹³⁷.

Septuaginta [– –] *rationes* wpisują się w nurt polemik towarzyszących temu konfliktowi i prezentują nie tylko osobiste poglądy Jerzego Zbarskiego, ale także tej części elity politycznej, która niechętnie przyjmowała próby pełnej rekatolicyzacji Rzeczypospolitej po unii brzeskiej 1596 r. oraz była świadoma faktu, że Rzeczpospolita polsko-litewska, jako państwo wieloetniczne i wielowyznaniowe, jest szczególnie podatna na konflikty

¹³² W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, Wydawnictwo Naukowe Semper, s. 111.

¹³³ Por. K. Vocelka, *Monarchia Austriaca, Gloria Domus*, [w:] *Polen und Österreich im 17. Jahrhundert*, hrsg. von W. Leitsch, S. Trawkowski, Bd. 18, Wien-Köln-Weimar 1976, Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Veröffentlichungen des Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien, s. 67.

¹³⁴ Por. R. J. W. Evans, *The Making of Habsburg Monarchy 1550-1700*, Oxford 1976, Clarendon Press, s. 73-74.

¹³⁵ Por. J. Bahlcke, *Aussenpolitik, Konfession und kollektive Identitätsbildung: Kroatien und Innerösterreich im historischen Vergleich*, [w:] *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, hrsg. von J. Balcke, A. Strohmeyer, Stuttgart 1999, Franz Steiner Verlag, s. 194.

¹³⁶ Por. A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowżytnej*, wyd. II, Warszawa 2002, Wydawnictwo Naukowe Semper, s. 25-34.

¹³⁷ M. G. Müller, *Rzeczpospolita i region w procesie konfesjonalizacji. Państwo polsko-litewskie i wielkie miasta Prus Królewskich*, [w:] idem, *Zrozumieć polską historię*, tł. E. Płomińska-Krawiec, Poznań 2012, Wydawnictwo Poznańskie, s. 163.

na tle religijnym. Dlatego autor przypomina (za Lipsjuszem), że „Mota religionis anchora, navim simul Reipublicae turbare”¹³⁸, a w królestwie raz wytraconym z równowagi niełatwo przywrócić pokój. Król polski ma zobowiązania nie tylko wobec potomstwa, lecz i wobec poddanych¹³⁹, nie powinien więc naśladować zacierzenia władców prowadzących wojnę dla samej wojny, lecz poprzedników na tronie dążących do stabilizacji kraju¹⁴⁰.

W sprawach ustrojowych w *Septuaginta* [– –] *rationes*, podobnie jak w *Consilium*¹⁴¹ i w działalności sejmowej¹⁴², prezentuje Jerzy Zbaraski stanowisko republikańskie, podkreślając prawo stanów do współdecydowania z władcą o losach państwa. Podobnie jak we wstępie do *Consilium* zwracał się „Ad Excelsos Status incliti Regni Poloniae”¹⁴³, *Septuaginta* [– –] *rationes* kieruje do senatorów i szlachty polskiej. W konflikcie między stanami czeskimi i cesarzem dostrzega potencjalne zagrożenie także polskich wolności oraz ustroju ustanowionego przez przodków¹⁴⁴. Jego zdaniem Węgrzy i Czesi powstałi nie przeciw katolikom, tylko przeciwko Habsburgom ze względu na naruszenie przez Ferdynanda II praw fundamentalnych¹⁴⁵.

Wszczywanie wojny nie jest uzasadnione, nadal bowiem obowiązują traktaty pokojowe zawarte w latach 1587-88 ze stanami czeskimi i śląskimi. Natomiast układ Zygmunta III z 1613 r. z dynastią austriacką („familia Austriaca”), jako prywatny pakt, nie zobowiązuje Rzeczypospolitej¹⁴⁶. Nie ma także podstaw do wszczywania wojny z pobudek religijnych¹⁴⁷, ponieważ oskarżanie powstańców czeskich i węgierskich o prześladowanie

¹³⁸ *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja LIII.

¹³⁹ Por. ibidem, racja XXXV.

¹⁴⁰ Por. ibidem, racje XXIII.

¹⁴¹ Por. *Consilium*, s. 4 (porównanie Rzeczypospolitej z republiką rzymską, z powołaniem na fragment ks. I *De bello civili* Cezara („Darent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique proconsules sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat”).

¹⁴² Począwszy od 1613 r., gdy podpisał w imieniu części posłów protestację przeciw odrzuceniu uchwalonych w izbie poselskiej konstytucji. Zob. A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem*, s. 263.

¹⁴³ *Consilium*, s. 5.

¹⁴⁴ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racje XIV, XXIII i XLIV.

¹⁴⁵ Por. ibidem, racja XXI. Por. zarzut J. Zbaraskiego uzurpacji tytułu „króla z łaski Bożej” przez Zygmunta III w liście do brata Krzysztofa 1623 (?), [w:] *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr V, s. 162.

¹⁴⁶ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja XXIV.

¹⁴⁷ Por. ibidem, racja XLIII.

katolików jest bezpodstawne¹⁴⁸, a artykuły konfederacji stanów śląskich i czeskich zapewniają katolikom pełną tolerancję¹⁴⁹.

Także powinowactwo króla z Habsburgami nie jest wystarczającym powodem mieszania się do wojny¹⁵⁰, królowie polscy bowiem są zobligowani do korzystania w tej sprawie z rady senatu¹⁵¹. Inaczej postępuje Zygmunt III, który tworzy radę z jezuitów oraz ludzi podejrzanego konduity („homines exteros, viros profugos, sedibus incertis vagantes”), zachęcających go do wyniszczenia „heretyków” nie tylko w obcych prowincjach, ale także wśród szlachty polskiej¹⁵². Stanowi to wykroczenie poza uprawnienia urzędu królewskiego oraz zobowiązania dane szlachcie i senatorom przy elekcji¹⁵³. Zbaraski przypomina, że Zygmunt III utracił już dziedziczne królestwo szwedzkie z powodu konfliktu z poddanymi na tle religijnym¹⁵⁴, a teraz grozi mu także utrata Prus¹⁵⁵, w których luterkańscy mieszczanie cieszą się pod okupacją szwedzką wolnością wyznania, jakiej nie doświadczyli w wolnej Rzeczypospolitej. Dlatego występuje przeciwko zaciągom Habsburgów w Polsce i wszelkim formom udzielania im pomocy militarnej¹⁵⁶.

W końcowej części *Septuaginta* [– –] *rationes* Zbaraski zwraca się (podobnie jak w *Consilium*) do wszystkich Polaków, bez względu na wyznanie, z odwołaniem do Konfederacji Warszawskiej gwarantującej utrzymanie pokoju wewnętrznego¹⁵⁷, naruszanego obecnie przez przesładowania ewangelików¹⁵⁸. W konkluzji odwołuje się do gwiazd i pojawienia się komety, jako znaku ostrzegającego Polaków przed wdawaniem się w intrygi rakuskie. Jest to zaskakujące, ponieważ wydaje się, że Zbaraski miał do przepowiedni astrologicznych stosunek sceptyczny, tak przynajmniej wynika z jego listu do biskupa Szyszkowskiego z 1625 r.¹⁵⁹ W tym

¹⁴⁸ Por. ibidem, racja LIII.

¹⁴⁹ Por. W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 169.

¹⁵⁰ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja LXIX.

¹⁵¹ Por. ibidem, racja LIII.

¹⁵² Por. ibidem, racja LII.

¹⁵³ Por. ibidem, racja LXVII.

¹⁵⁴ Por. ibidem, racja VII.

¹⁵⁵ Por. ibidem, racja LXVI.

¹⁵⁶ Por. ibidem, racja LXVII.

¹⁵⁷ Por. ibidem, racja XLVI i XLIX.

¹⁵⁸ Por. ibidem, racje LII i LVI.

¹⁵⁹ Por. J. Zbaraski do M. Szyszkowskiego b.m, b.d. [X-XI 1625], [w:] „*Spisek orleński*”, nr VI, s. 102-103. Por. A. Filipczak-Kocur, *Korespondencja książąt Zbaraskich z senatorami duchownymi*, s. 37.

wypadku odwołanie się do komety jako „znaku niebieskiego” miało zapewne na celu przekonanie czytelników, że zbliża się upadek domu Habsburgów, czemu żadna siła ludzka, a tym mniej pomoc polska, nie zdoła zapobiec¹⁶⁰.

Do argumentu kary Boga, który jest „srogi *vindex rupti foederis*”, sięgnął następnie kasztelan krakowski po wysłaniu przez Zygmunta III lisowczyków na pomoc cesarzowi w 1619 r. oraz retorsjach ze strony Turcji w latach 1620-21. W liście do króla z 1621 r.¹⁶¹ i w wotum na sejmiku w Proszowicach w 1623 r. dowodził, że klęska pod Cecorą to kara boska za naruszenie *ius gentium* i świętości przymierzy, które sprowadziło Polaków do poziomu „*gens barbarica*”¹⁶². Jest kwestią otwartą, czy argumentacja taka wynikała z przekonań religijnych Zbaraskiego i poczucia *timor dei*, czy też z wyniesionej ze studiów padewskich koncepcji prawa narodów. W każdym razie traktowanie przez niego złamania przysięgi w kategoriach *sacrilegium* można interpretować jako świadectwo autentycznego lęku przed negatywnymi dla Rzeczypospolitej konsekwencjami konfliktu ogólnoeuropejskiego. Dodatkowe oburzenie obu Zbaraskich budziła bezkarność lisowczyków, których gwałty i łupiestwa najpierw w księstwach raciborskim i opolskim, a następnie w Małopolsce stały się dla Jerzego pretekstem do ataku na dwór królewski na początku 1620 r.¹⁶³ i wywołały protesty szlachty małopolskiej¹⁶⁴.

Septuaginta [– –] *rationes* doczekały się repliki biskupa Stanisława Łubieńskiego, który w dwu broszurach *Responsio ad septuaginta rationes, quibus ficti nominis eques, dum serenissimo Regi et Polonis, ne de motibus Hungaricis et Bohemicis immisceant, persuadere conatur, falsis rationibus iura Regni intervertere nititur* (1620) wystąpienia Węgrów i Czechów przeciw Ferdynandowi II przedstawił jako bunt przeciw legalnemu władcy i zagrożenie dla wyznania katolickiego¹⁶⁵. W konfrontacji racji górował

¹⁶⁰ Por. *Septuaginta* [– –] *rationes*, racja XXXVI (Dn 2, 21-22); racja XLVIII (2 Krl 17, 3 i 18, 9). Por. W. Czaplński, *Śląsk a Polska*, s. 168.

¹⁶¹ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr XIII, Do króla z Krakowa 15 VII 1621, s. 36.

¹⁶² *Ibidem*, s. 68, nr XXXVIII, *Votum* Ks. Jmci pana krakowskiego na sejmiku w Proszowicach przed sejmem *anni 1623, d. 13 decembri 1622*.

¹⁶³ W „Paskwiliuszu w Krakowie podrzyconym strony Kozaków”, rkps B. Racz, 2, s. 376, [za:] J. Macůrek, *České povstání*, s. 79.

¹⁶⁴ Por. J. Macůrek, *České povstání*, s. 80.

¹⁶⁵ Omówione w: W. Czaplński, *Śląsk a Polska* s. 167. Zob. też idem, *Szlachta i możnowładztwo*, s. 269-270.

jednak kasztelan krakowski, podczas gdy „wywody uczonego regenta [–] nie przekonały opinii szlacheckiej, albowiem mimo całej swej uczoneści nie posiadały tej siły przekonywania co dzieło Zbaraskiego”¹⁶⁶.

Zdaniem Czaplińskiego, oddziaływanie *Septuaginta* [–] *rationes* było ogromne zarówno w Polsce, gdzie przed sejmem 1620 r. przytłaczająca większość sejmików odniosła się do interwencji zbrojnej na Śląsku negatywnie, jak też za granicą. Na ich wpływ wskazuje fakt, że teksty propagandowe zbuntowanych przeciw Habsburgom Czechów i Ślązaków (uzasadnienie wypowiedzenia posłuszeństwa cesarzowi przez stany czeskie¹⁶⁷ oraz list książąt i stanów śląskich do sejmu i senatorów polskich z 29 maja 1620 r. z Wrocławia) operowały argumentami analogicznymi do tych wysuniętych przez Zbaraskiego¹⁶⁸. W stosunku do Zygmunta III antywojenna argumentacja kasztelana krakowskiego okazała się jednak bezskuteczna i nie zachwiała konsekwentnie prohabsburskiej postawy króla, który na sejmie 1620 r. odmówił audiencji posłom stanów czeskich, choć zostali oni przyjęci przez senat¹⁶⁹.

Z drugiej strony, otrzymanie tuż po sejmie 1620 r. prestiżowego urzędu kasztelana krakowskiego nie wpłynęło na zmianę poglądów Zbaraskiego. Nominacja ta przysporzyła problemów Zygmuntowi III – choć odtąd Jerzy Zbaraski „zachowywał w swych działaniach dużą ostrożność, rzadko bywał bowiem na sejmach i jeszcze rzadziej na nich wotował”¹⁷⁰. Jednak w liście do brata z 1623 r. podkreślał potrzebę zniesienia układu między Zygmuntem III a Habsburgami z odwołaniem do doświadczenia rokoszu Zebrzydowskiego, który doprowadzić miał do zaniku wzajemnego zaufania w kręgu elit magnackich oraz przekreślił możliwość porozumienia się wybitnych osób przeciw zgubnej dla Rzeczypospolitej polityce króla¹⁷¹. Rację ma chyba jednak Marek Żubryd, pisząc, że: „Książęta Zbarascy myśleli i mówili o zmianie władcy, ale nic w tej sprawie nie czynili”¹⁷².

¹⁶⁶ W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 173.

¹⁶⁷ Por. *Deductionschrift der Böhmens, warum König Ferdinand zu der Regierung nie zugelassen werden könnte*, [w:] *Theatrum Europeum*, t. 1, Mathäus Merian, Frankfurt am Meyn 1635, s. 197

¹⁶⁸ Por. W. Czapliński, *Śląsk a Polska*, s. 177-178.

¹⁶⁹ Por. R. Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej*, s. 125.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 127.

¹⁷¹ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr V, Do Krzysztofa Zbaraskiego, 1623 (?), s. 163.

¹⁷² M. Żubryd, *Jerzy Zbaraski wobec spisku orleańskiego*, s. 20.

Być może poczucie bezsilności sprawiło, że w latach dwudziestych teksty kasztelana krakowskiego nie dorównują już poziomem broszurom wydanym drukiem i stają się paszkwilami. Całą energię skoncentrował w tym okresie na obronie Akademii Krakowskiej przed jezuitami¹⁷³, a jego wrogość do *cornuti patres*¹⁷⁴ i ich „zdradliwych sztuk”¹⁷⁵ jeszcze wzrosła. W liście napisanym do ich prowincjała po korzystnym dla jezuitów wyroku Roty Rzymskiej w procesie z akademikami, trafnie zdiagnozował ich cele:

[– –] żeby od was obyczajaje, od was *in rebus consensus*, od was *affectus subditorum Principem*, od was na koniec wszystka *Resp[ubli]ca*, a nie od kogo inszego, *dependentum* miała [– –] gdy dzieci jej *in toto Regno* siecią jakoby ogarnąć i do siebie pogarnąć chciecie.¹⁷⁶

W rezultacie został uznany przez krakowskiego kronikarza zakonu, Jana Wielewickiego, za największego wroga¹⁷⁷.

Opinię Wielewickiego potwierdza „List księcia Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego do jednego *ex patribus SJ Anno 1619*”¹⁷⁸, którego argumentacja i cechy stylistyczne są analogiczne do omówionych wcześniej broszur i pozwalają potwierdzić ich atrybucję. Tekst ten kolejny

¹⁷³ J. Zbaraski prawdopodobnie sfinansował druk broszury *Monita privata Societatis Jesu* autorstwa swego kuzyna, eks-jezuity Hieronima Zahorowskiego. Zob. J. Tazbir, *Hieronim Zahorowski i jego „Monita privata”*, [w:] *Arianie i katolicy*, Warszawa 1971, Książka i Wiedza, s. 172-202. Według W. Dobrowolskiej (*Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, s. 190) w 1623 r. współpracował przy wydaniu kolejnego pisma w obronie Akademii Krakowskiej: *Responsio ad famosum libellum, a Patribus Societatis in Academiam Cracoviensem scriptum* pióra Jakuba Najmanowicza i ujął się za dworzaninem królewskim Jerzym Nowodworskim, który za propagowanie tego pisma dostał się do więzienia. Najprawdopodobniej był także autorem *Obżalowania przeciwko jezuitom za akademią krakowską podano na sejm 1623 roku* (przy współudziale Jakuba Najmanowicza i Jana Brożka).

¹⁷⁴ Określenie użyte w liście J. Zbaraskiego do K. Radziwiłła z Krakowa 3 VIII 1625 r., [w:] „Spisek orleański”, nr IV, s. 96.

¹⁷⁵ *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, loc. cit., s. 163.

¹⁷⁶ List X[iążę]cia Je[go] M[os]ci Pana Krakowskiego do prowincjała jezuickiego, rkps BCz 1651, mf BN 16455, s. 69; rkps BJ 108, mf BN 12476, s. 129.

¹⁷⁷ Por. J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego*, s. 88, 190-191, 235,

¹⁷⁸ Zapewne Walentego Fabrycego Grozy; rkps. BK 1195, mf 2859, s. 21-22; druk w: *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, wyd. A. Sokołowski, *Scriptores rerum polonicarum* t. V, t. 2, Kraków 1980, Archiwum Komisji Akademii Umiejętności, s. 161.

raz dowodzi, że niechęć Jerzego Zbaraskiego do jezuitów wynikała nie tylko z prywatnej urazy, lecz także ze świadomości zmian w katolicyzmie polskim w efekcie ich działalności. Właśnie dlatego odmówił on zgody na misję jezuicką w swych posiadłościach na Wołyniu, zamieszkałych głównie przez prawosławnych¹⁷⁹, pisząc:

[– –] raczej to będę widział, aby *in pristino statu* te kraje zostawały, niżli byćcie mi WMcie swoje *instrumenta* mieli podawać. Wołę ja mieć *lentem religionem* a długą, nizeli *ferratem*, a zgorzeć przy niej. A w Polsce, nie w Rzymie ani w Hiszpaniej, ja się inkwizycyjej nie boję.¹⁸⁰

Do kolejnego konfliktu kasztelana krakowskiego z dworem i jezuitami doszło z powodu nominacji królewicza Jana Alberta Wazy na biskupstwo warmińskie w 1621 r., przeciwko czemu szlachta oponowała na sejmach z lat 1623 i 1626, argumentując, że jeśli król chce zaopatrzyć potomstwo, powinien w tej sprawie zwrócić się do Rzeczypospolitej a nie łamać prawo¹⁸¹. Charakterystyczne, że także episkopat zajął ponoć w tej sprawie ambiwalentną postawę: „Biskupi barzo tem ukontentowani, bo królewicza JMć będną (!) mieli *in gremio suo*. Podobno, że niejeden z nich *levatis oculis* westchnął. Dobrze tak na nich, bo też jedno pochlebują dla tych mizerynych *vaca[n]ti*”¹⁸². Natomiast Jerzy Zbaraski odgrażał się, że oprotestuje nominację królewicza, ponieważ nastąpiła ona niezgodnie z prawem, przed sejmem¹⁸³. W przypisywanym mu w sylwach szlacheckich „Koncepcie o Warmiej” (napisanym prawdopodobnie po sejmie toruńskim 1626 r.)¹⁸⁴ twierdził, że terytorium to przeszło faktycznie pod zarząd nie Jana Alberta, lecz jezuitów, którzy „*magnam partem proventum* zagarnęli rz[e]komo na chwałę Bożą, ale raczej na wczas domu swego *Societatis*, pałacu swego *et cumulaverunt magnam*”,

¹⁷⁹ Zob. Т. Шевченко, *Езуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI-середини XVII ст.*, Львів 2005, Свичало, s. 101-102 (na ziemiach ukraińskich w l. 1571-1647 dokonano 31% wszystkich fundacji na domy i szkoły SJ).

¹⁸⁰ Rkps BK 1195, s. 21-22; druk w: *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 161.

¹⁸¹ Por. J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej: sejm 1623 r.*, Wrocław 1987, Wydawnictwo UW, s. 79.

¹⁸² Jan Baptysta Zamoyski do Tomasza Zamoyskiego w Piaskach 13 VIII b.r. (1623), AGAD, AZ 403, seria I, cz. II, plik 277, s. 27-28.

¹⁸³ J. B. Zamoyski do T. Zamoyskiego w Piaskach 13 VIII b.r. (1623), loc. cit.

¹⁸⁴ Rkps BK 1195, mf 2859, k. 23ver.-24rec.

co spowodowało zaniedbanie przygotowania do obrony i ułatwiło zajęcie Warmii przez Gustawa Adolfa w lipcu roku 1626¹⁸⁵. Naganę nieobecności królewicza na Warmii można także interpretować jako zakamuflowaną krytykę braku realizacji kanonów trydenckich o obowiązku rezydencji biskupów na terenie ich diecezji.

W wystąpieniach publicznych i w listach prywatnych Jerzego Zbaraskiego z ostatnich lat panowania Zygmunta III głównym zarzutem przeciw królowi jest powszechna korupcja, zła administracja i kierowanie się przez urzędników prywatą, a nie dobrem państwa¹⁸⁶. Nic dziwnego, że odmówił on prywatnej pożyczki królowi wybierającemu się na wojnę do Inflant, odsyłając go do faworytów duchownych i świeckich, których hojnie obdarował kosztem Rzeczypospolitej:

Niech zacznie najprzód od duchownych, których tak hojnie ubogacić raczył, że po półtorakroć, po sto, po osmdziesiąt najmniej tysięcy *in uno ictu* im dawał, co mieli okazją wielką zbierania pieniędzy i na służbach Rz[eczy]p[ospolitej] nigdzie prócz sejmów nie bywając. Luboby i te sumy pożyczone zgubili, nie mogą szkody takiej odnieść, ani tego tak *aegre ferre*, bo z intrat pierwszych tak wielkich, dobrze to sobie nagrodzili i bez pochyby będą się sromać, niewdzięcznością takiego dobrodziejstwa płacić.¹⁸⁷

W wotum na sejmie 1623 r. domagał się zwiększenia udziału kleru w obronie przed zagrożeniem tureckim w bardziej ogłędnym tonie, oczekując od kleru dobrowolnego opodatkowania się na obronę i wystawienia jednego konia z czterech tysięcy złotych dochodu¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 24 r.

¹⁸⁶ Por. *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr XXXIX, Mowa ks. Jerzego Zbaraskiego na sejmie walnym, który był w Warszawie roku 1623, s. 76 („Wiem ja to, że Korona jest *corruptissima*, wiem, że od niemałego czasu dla złego rządu i administracji *ruere* poczęła”); ibidem, s. 74 („*Inter publicum et inter privatum* taka jest konkatencyja, że jedno przez drugiego stać nie może, a przed oczyma *experientia*”).

¹⁸⁷ *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, nr XLIX („Respons ks. Zbaraskiego, pana krakowskiego, panu wielkiemu rządcy, który przyjeżdżał od Króla IMci fl. 100.000 na drogę litewską pożyczając, ukazując mu bezpieczną asekuracją z najlepszych płatników”).

¹⁸⁸ Por. A. Filipczak-Kocur, *Nieznane wotum Jerzego Zbaraskiego na sejmie 1623 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 3394, Historia, CLXXXIV: *Ustrój – polityka – kultura. Studia ofiarowane prof. Stefanii Ochmann*, red. J. Maroń, R. Kołodziej, Wrocław 2011, s. 101-116.

Negatywną opinię starszego brata na temat stanu Rzeczypospolitej pod rządami Zygmunta III podzielał Krzysztof Zbaraski. Świadczy o tym „List księcia Zbaraskiego koniuszego koronnego do księdza biskupa krakowskiego”¹⁸⁹, w którym narzeka on na narastające zniewolenie społeczeństwa szlacheckiego¹⁹⁰, a przyczyny tego widzi w dworskich planach modernizacji państwa, których skutki mogą być gorsze niż obecne wady ustrojowe. Jednocześnie krytykuje wzrost potęgi Kościoła katolickiego oraz nowe fundacje sakralne, powstające „z wyciśniętych łez poddanych albo z drapieźnych jałmużn żołnierskich”¹⁹¹. Dostrzegając negatywne konsekwencje rekatolicyzacji wojska – przede wszystkim lisowczyków, w których ich kapelan, ksiądz Wojciech Dębołęcki, upatrywał narzędzie Boga w walce z heretykami¹⁹², wytyka Krzysztof Zbaraski Marcinowi Szyszkowskiemu, że w katolickim kraju nie autorytet urzędu duchownego, lecz tylko własne oddziały nadworne uchroniły go przed napadem konfederatów¹⁹³.

Zarzuty ubezwłasnowolnienia króla Zygmunta przez jezuitów, obwinianie ich o sprowokowanie wojny moskiewskiej i dążenie do opanowania Akademii Krakowskiej formułowane były w korespondencji obu Zbaraskich z Szyszkowskim otwarcie, choć musieli zdawać sobie sprawę, że przekaze on ich poglądy królowi. Jerzy „Biskupa krakowskiego traktował bardziej jako kolegę senatora, mniej jako przyjaciela, chociaż tak go w listach tytułował. Różniły ich poglądy polityczne, a także stosunek do jezuitów i ich działalności”¹⁹⁴. Krzysztof zapewniał Szyszkowskiego, że obaj

¹⁸⁹ Tekst wydany przez A. Sokołowskiego z destruktu jako list J. Zbaraskiego, [w:] *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 161-162; druk jako list Krzysztofa Zbaraskiego, [w:] W. Chomętowski, *Książę Krzysztof Zbaraski, koniuszy koronny*, Warszawa 1866, s. 75-78 (z powołaniem na s. 74, przyp. 1 na rkps Biblioteki Krasieńskich, zbiór Świdzińskiego, B.I, s. 220-224 z datą 1623 r.).

¹⁹⁰ Rkps BK 1195, k. 22rec. („dziwna rzecz, żeśmy się *in foedam et miseram servitute* podali, że nas ta *fex et purgamenta* jako *mancipia* jakie zniewoliły. Za nic *leges Patriae*, za nic *honestum et egr<egi>um*. *Externus dominatus et imperia* tak już w nas wkorzeniły, żeśmy się *indicto obedientes*”).

¹⁹¹ Ibidem, k. 22rec.-22ver. Por. omówienie tego listu przez A. Filipczak-Kocur (*Korespondencja książąt Zbaraskich z senatorami duchownymi*, s. 41).

¹⁹² Zob. W. Dębołęcki, *Przewagi elearów polskich (1619-1620)*, oprac. i wstęp R. Szyber, Toruń 2005, Wydawnictwo Adam Marszałek.

¹⁹³ Por. *Mowa na sejmie walnym, który był w Warszawie w roku 1623*, [w:] *Listy księcia Jerzego Zbaraskiego*, s. 71-79.

¹⁹⁴ A. Filipczak-Kocur, *Korespondencja książąt Zbaraskich z senatorami duchownymi*, s. 39.

z bratem, jako dobrzy katolicy, stać będą „przy sprawiedliwych prawach kościelnych [– –], ale tylko by były prawa, a nie *violentiae*, których się nie godzi nikomu najpodlejszemu, a nie tylko szlachcie czynić”¹⁹⁵. Dlatego nie popierał przywrócenia jurysdykcji sądów kościelnych w sprawach o dziesięcinę, „bo wkrótce i biskupi mogliby heretyków pozywać [– –] i byłby Rzym z Polskiej i *inquisitas* święta hiszpańska”¹⁹⁶.

Analogiczne jak w korespondencji Zbaraskich oceny papieżstwa, Habsburgów i jezuitów pojawiały się także w publicystyce protestanckiej kierowanej nie tylko do szlachty, ale i do biskupów¹⁹⁷, do których ewangelicy zwracali się o wsparcie przeciw jezuitom podważającym znaczenie kleru świeckiego. Wspólnota argumentacji sygnalizuje w tym wypadku wspólnotę poglądów katolików-polityków i elit protestanckich na konsekwencje potrydenckiej rekatolicyzacji Rzeczypospolitej. Toteż w tekstach z kręgu opozycji akatolickiej obaj Zbarascy, którzy współpracowali z innowiercami na sejmach w latach 1616, 1618 i 1627 oraz w okresie afery „spisku orleańskiego”¹⁹⁸, występują (obok Jana Zamoyskiego)¹⁹⁹ w roli bohaterów pozytywnych, „katolików starościańskiej cnoty”²⁰⁰.

W ostatnich latach panowania Zygmunta III drogi Jerzego Zbaraskiego i „ludu szlacheckiego” zdecydowanie się rozeszły. Filipczak-Kocur zwróciła

¹⁹⁵ K. Zbaraski do M. Szyszkowskiego b.m., b.d., BJ 1873, s. 26-27. Cyt. za A. Filipczak-Kocur, *Korespondencja książąt Zbaraskich z senatorami duchownymi*, s. 45, z datacją w przyp. 37 na koniec 1625 r.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 45.

¹⁹⁷ Por. *Pobożnego ewangelika przestroga do braciej tegoż wyznania narodu polskiego i litewskiego ręką pan Kochlewskiego pisana* (1611), [w:] *Państwo świeckie czy księżę?*, nr 8, s. 96; *Skrypt od kogoś w sendomirskim województwie wydany, jak miała być instrukcja na sejm od obywatelów tamecznych anno 1615*, [w:] ibidem, nr 10, s. 261; *Considerationes de exceptione Ich M[i]łościów Panów Duchownych contra securitatem dissidentium in religione pisane po sejmie Anno 1632*, [w:] ibidem, nr 16, s. 625, przyp. 29, 30; *Uniżona prośba do króla Jego Mości Pana Naszego Miłościwego i Rzeczypospolitej na sejm walny roku MDCXXVII nomine dissidentium in religione in uciskach ich pisana*, [w:] ibidem, tekst 15, s. 387-394.

¹⁹⁸ Por. „Spisek orleański”, nr VI, VII, XXV – relacje z kontaktów Krzysztofa Radziwiłła, przywódcy kalwinistów litewskich z J. Zbaraskim w latach 1625-27; korespondencja J. Zbaraskiego z K. Radziwiłłem, listy 1-11 i 19 z lat 1621-27 i 1630, AGAD, AR V, nr 18610 i K. Zbaraskiego, [w:] ibidem, nr 18611, listy 1-19 z lat 1621-26.

¹⁹⁹ Por. *Egzorbitancje względem stanu duchownego*, [w:] *Państwo świeckie czy księżę?*, nr 11, s. 292; *Uniżona prośba*, [w:] ibidem, s. 393.

²⁰⁰ *Uniżona prośba*, s. 851-853, [w:] *Państwo świeckie czy księżę?*, s. 389-393, przyp. 59, s. 391, przyp. 61.

uwagę, że zgłoszony przez niego na sejmie 1629 r. projekt pobierania opłat od towarów sprzedawanych i kupowanych „nie ochraniał szlachty”²⁰¹. Nie znaczy to, że kasztelan krakowski zrezygnował z pryncypium swojego programu politycznego, jakim była obrona zasad ustroju republikańskiego, rozumianego jako rządu zgodnie z prawem stanowionym na sejmach. Republikanizm Zbaraskiego nie oznaczał jednak bezwzględnej akceptacji demokracji (a ściślej: ochlokracji) szlacheckiej. Dowodem jest „Koncept księżęcia JM Pan Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego o sposobach elekcyjnej Królów Polskich, w którym cudzoziemskich sposobów siła mianuje”²⁰², napisany prawdopodobnie w 1631 r., stanowiący oryginalny program reformy elekcji, a zarazem wykład poglądów ustrojowych autora. Już na wstępie wyraża on przekonanie, że elekcja *viritim* nie może być w jego czasach zastosowana, w wyniku bowiem zepsucia obyczajów (k. 167-167ver.) i powszechnej korupcji (k. 168ver.) już w czasie trzeciego bezkrólewia przekształciła się w walkę przywódców faksji magnackich, którzy „po 100, po 200 osób szlachciców zaciągnęli *eo praetextu*, że nie są ich słudzy, nie są ich *beneficarii*, nie są ichm *stipendiarii*, tylko szlachta sobie wolna, która do elekcji należy” (k. 169rec.). Nie trudno zgadnąć, że taki właśnie scenariusz elekcji przewiduje autor po śmierci Zygmunta III.

Dla naszych rozważań najciekawsze są nie przedstawione w nim procedury wyboru króla, wzorowane na przykładach zagranicznych²⁰³, lecz interpretacja systemu rządów w Rzeczypospolitej. Zdaniem Jerzego Zbaraskiego: „naszą tedy Rzeczpospolitą dwa stany *sustinent*, i dwa *regimen in omnibus mają, re salutem* w ręku swym piastują, te *libertatem* wszystkię *repreasantant*, te prawa *condunt et abrogant*, owo zgoła *quidquid*

²⁰¹ A. Filipczak-Kocur, *Informacje o sejmach i sejmikach*, s. 245-246.

²⁰² Rkps BK483. Tekst nawiązuje do *Modus eligendi regis* Jana Zamoyskiego z 1589 r., na który powoływał się także dworski projekt reformy elekcji z 1631 r. Zob. U. Augustyński, *Polemika z Jana Zamoyskiego projektem reformy elekcji. Przyczynek do poglądów politycznych opozycji za panowania Zygmunta III Wazy*, KH, CIV, 1997, 3, s. 3-25; A. Filipczak-Kocur, *Contra majestatem*, s. 278-279; J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III: zarys wewnętrznych dziejów politycznych*, Opole 1978, WSP, s. 59, 110-116, 141; Z. Trawicka, *Jakub Sobieski 1591-1648: studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*, Kraków 2007, Societas Vistulana, s. 135; H. Wisner, *Litwa i projekt reformy elekcji 1629-1631*, PH, LXIV, 1973, z. 2, s. 263; idem, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991, Ossolineum, s. 211.

²⁰³ Na wyborze cesarza rzymskiego przez kolegium siedmiu elektorów (k. 169), papieża przez kolegium kardynałów i elekcji doży weneckiego (k. 170) w drodze skomplikowanych procedur ograniczających stopniowo liczbę elektorów poprzez balotaż.

Majestatis ornamenti, salutis et libertatis est, w owych dwóch stanach *consistit*” (k. 170^{over.}). Autor ma na myśli stany senatorski i szlachecki, w stosunku do których stan trzeci, królewski, zajmuje miejsce podrzędne:

Przyłącza się trzecia *pars*, kiedy już sobie Pana obierzemy, [– –] i nie Panowie nam od nas obrani prawa dają i wolności nasze, ale te dwa stany, którem wzwzy wspomniał, które wszystkie *maiestas et libertates* swoje i swojej Ojczyzny, [– –] częścią już dawno uczynionych i przysięgą dawnych królów utwierdzonych, częścią też, które i na elekcyjej nowe czynią, i jako za żywota którego króla nadpsowanych abo naruszonych poprawują, obierają, i też prawa przysięgą potwierdzić dają, nie pierwej Panem ostają, nie pierwej im korona na głowę włożona bywa, aż te *sancita* od tych dwu stanów, od *senatu et equestrii ordine sanctissimo* jako mamy *juramento* w kościele poprzyście (k. 170^{rec.}).

Zaprezentowany w *Koncepcie* Jerzego Zbaraskiego wykład ustroju Rzeczypospolitej jest z ducha republikański, ale nie demokratyczny – skoro autor zaprezentował się na wstępie jako przeciwnik równości szlacheckiej. Na podstawie omówionych wyżej tekstów programowych oraz całej działalności politycznej kasztelana krakowskiego można przypuszczać, że najbliższe ideału były (z jego punktu widzenia) rządy arystokracji (optymatów) zgodne z Lipsiusowską doktryną polityczną, akceptowaną także przez innych światłych magnatów tego okresu, np. Łukasza Opalińskiego²⁰⁴.

Generalnie – projekt reformy elekcji autorstwa Jerzego Zbaraskiego świadczy, że miał on świadomość niemożności utrzymania ustroju Rzeczypospolitej w niezmienionym kształcie. Pogląd ten podzielają od dawna historycy – już Szelągowski określił szlachecki program odziedziczony po ruchu egzekucyjnym jako „nieodpowiadający wcale potrzebom społeczeństwa ówczesnego”²⁰⁵, Hanna Malewska pisała o konserwatyzmie szlachty w okresie rokoszu sandomierskiego²⁰⁶, a Janusz Byliński odmówił rokoszanom wszelkich intencji reformatorskich, gdyż „społeczeństwo szlacheckie w swej masie nie było zainteresowane zmianami ustrojowymi [– –] wszelkie postulaty o charakterze reformatorskim pochodzące od

²⁰⁴ Zob. M. O. Pryshlak, *Państwo w filozofii politycznej Łukasza Opalińskiego*, Kraków 2000, Historia Jagiellonica.

²⁰⁵ A. Szelągowski, *Śląsk i Polska*, s. 339.

²⁰⁶ Por. H. Malewska, *Listy staropolskie z epoki Wazów*, wyd. 2, Warszawa 1977, PIW, s. 74-75.

szlachty miały na celu wyłączenie [podkreślenie U. A.] obwarowanie konfederacji z 1573 r. o pokoju religijnym [– –]²⁰⁷.

Także prezentowaną w omówionych wyżej tekstach obu Zbaraskich obronę *status quo* Rzeczypospolitej jako państwa szlacheckiego, Konfederacji Warszawskiej oraz tolerancyjnego, humanistycznego katolicyzmu można oceniać jako anachroniczną z punktu widzenia dominujących w ówczesnej Europie tendencji konfesjonalizacyjnych, a ich działalność i poglądy interpretować w kategoriach typowego dla nowożytnej modernizacji państwa zjawiska wymiany elit władzy²⁰⁸. Starą elitę reprezentują w tym wypadku Zbarascy, dysponujący potęgą finansową dzięki dochodom z majątności dziedzicznych i autorytetem wynikającym z tradycyjnego przywództwa w swojej prowincji, nową elitę – „nowi katolicy” tworzący stronnictwo regalistyczne, wypromowani w czasie długotrwałych rządów Zygmunta III. W obecnym stanie badań bez odpowiedzi pozostaje pytanie, czy posiadali oni program alternatywny do programu Zbaraskich, zgodny z racją stanu Rzeczypospolitej i sprzyjający jej modernizacji? Rozstrzygnięcie tej kwestii wykracza jednak poza zakres tematyczny tego artykułu.

“I would rather have *frigidam* than *nullam religionem*”. Jerzy and Krzysztof Zbaraski towards recatolicisation and change of the system of government in the Polish-Lithuanian Republic under Sigismund III Vasa

The purpose of the article is to present an attitude of Jerzy and Krzysztof Zbaraski towards the denominational policy and changes in the political system under King Sigismund III Vasa – an issue that has been marginalised in the literature on the subject which focusses mainly on political factography. The article is based on two contemporary pamphlets published anonymously, but attributed to Jerzy Zbaraski, and on letters and texts of the two Zbaraskis preserved in manuscript. I argue that the oppositional attitude of the princes towards the

²⁰⁷ J. Byliński, op. cit., s. 83 -84.

²⁰⁸ Np. w Czechach, gdzie po 1620 r. nastąpiła wymiana elit i w ciągu około dwu pokoleń powstała „nowa” austriacka arystokracja związana z dynastią Habsburgów. Zob. R. J. W. Evans, *The Making*, s. 169, 177, 211; T. M. Baker, *Army, Aristocracy, Monarchy: Essays on War, Society and Government in Austria 1618-1780*, New York 1982, Columbia UP, s. 122.

monarch and the court party, and especially toward the Jesuit Order, did not stem from the jobbery of the princes but was a result of their beliefs as typical Catholics-politicians and of their late-humanistic intellectual formation, while their political activity, republican in spirit, was of a programmatic character, very much contradictory to the – prevailing both at the Polish court and in the whole contemporary Europe – absolutist tendencies in political system and attempts at confessionalisation of denominational relations. On the basis of a project of reform by Jerzy Zbaraski (1631), I present his concept of an optimal political system of the Commonwealth in the spirit of republicanism (due to the primacy of the estates in the state government) but not populist one (because he attributed the leading role to senators, contrary to the doctrinal principle of the equality of all noblemen).